

munication of people who are well acquainted with each other; is a means of expression for many emotions and feelings (anger, surprise, sadness, etc.).

The feminine verbal picture of the work is much richer, more emotional than the verbal picture of the world of masculinity.

Key words: connotative vocabulary, expressive lexemes, emotives, contextual expressiveness.

Отримано: 10.10.2022 р.

УДК 811.161.2'374Огієнко:821.161.2Шевченко.08

DOI: 10.32626/2309-7086.2022-19.18-28

Тетяна Білоусова

ORCID 0000-0002-6247-0476

кандидат філологічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний

університет імені Івана Огієнка

ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИЦТВА ІВАНА ОГІЄНКА У «ГРАМАТИЧНО-СТИЛІСТИЧНОМУ СЛОВНИКУ ШЕВЧЕНКОВОЇ МОВИ»

У статті проаналізовано теоретичні й практичні досягнення Івана Огієнка в сфері лексикографії, засадничі принципи словницької справи, втілені в «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової мови», його призначення та роль у вивченні історії формування і розвитку сучасної української літературної мови. Описано структура словника, охарактеризовано компоненти словникових статей.

Ключові слова: Іван Огієнко, словництво, граматично-стилістичний словник, структура, словникова стаття, проблеми лексикографії.

Постановка проблеми. Іван Огієнко повсякчас дбав про розвиток українського словництва, наголошуючи, що воно бере початок із глибокої давнини й завжди практично спрямоване. Становленню й розвою української лексикографії вчений присвятив декілька праць, у т. ч. частину монографії «Історія української літературної мови», де наголосив: «Кожен, хто зве себе письменним українцем, мусить конче мати в своїй хаті якогось підручного українського словника й частіш заглядати до нього, бо без цього літературної мови не навчитися» [4, с.263]. Постійне звернення до видань такого типу, на думку Огієнка, дозволяє читачеві збагатити власний лексичний запас, – адже навіть «кращі наші письменники звичайно мали на столі словника, пишучи, й навчалися з нього» [4, с.263].

Дослідник об'єктивно оцінював результати чужої праці, щедро ділився своїми знаннями, давав поради читачам щодо користування тогочасними словниками, виділяючи серед них «добре складені», «найцінніші, що мають для нас епохове значення», «найліпші» й под. [див. про це, до прикладу, 4, с.259-264]. З огляду на призначення словників, він керувався різними кри-

теріями: з одного боку, підкреслював прикладний, освітній характер, зручність використання, простоту і ясність викладу, ілюстративність; з іншого – глибоку теоретичність, доказовість (обґрунтованість), широту джерельної бази, наявність історичних, етимологічних, мовно-порівняльних довідок, орієнтованість не лише на пересічного читача, але й на фахівця-філолога.

Іван Огієнко й сам був непересічним лексикографом, допитливим і різнобічним. Перші шість словників видав російською мовою в 1910-1914 роках, коли був аспірантом та приват-доцентом Київського університету Св. Володимира. Присвячені питанням акцентології, правопису, спеціальної термінології, синонімії, мовних труднощів, запозичень, вони донині залишаються «не лише унікальними історичними пам'ятками, а й цінними матеріалами в слов'язознавчій науці» [6, с.306].

Перу Огієнка належать «Український правописний словник» та «Український стилістичний словник» (Львів, 1923-1925); як додатки в монографічних видань побачили світ словничок старослов'янської мови (Варшава, 1929) і словник «Український літературний наголос» (Вінніпег, 1952). У доробку автора «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних», «Українсько-російський словник початку XVII століття», «Етимолого-семантичний словник української мови» та ін. Всі вони сприяли унормуванню української літературної мови на різних рівнях.

Вчений-філолог не міг залишити поза увагою проблеми наукової мови: його «Історичний словник української граматичної термінології» (1908) акумулював терміни та їх видозміни починаючи з IX ст. і визначив канони термінотворення, чинні й для сучасних мовознавців [див. про це: 1]. Редагований Огієнком журнал «Рідна мова» став закордонним осередком української термінографії, в ньому друкувалися матеріали до словників «Шкільна термінологія», «Українська канцелярійна мова», «Спортивна мова наших учнів», «Автомобільна термінологія», «Військова термінологія» та ін.

Об'єктом дослідження у статті став «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (Вінніпег, 1961), в якому мовно-стилістичний аналіз тексту «Кобзаря» поєднаний із аналізом поетового правопису, етнопсихологічними зауваженнями.

Появі словника, джерельною базою якого стало 3-тє видання «Кобзаря», здійснене Василем Доманицьким на основі шевченкових оригіналів (1910 р.), передувала багаторічна наполеглива праця: укладання першої картотеки з понад 200 тис. карток, на яких були представлені не лише варіанти слів з «Кобзаря» і вживання їх у конкретному контексті, а й частота вживання (Кам'янець-Подільський, 1918-1919 рр.); втрата і відновлення картотеки (Варшава, 1932-1933 рр.); друк словника окремими частинами на сторінках часопису «Рідна мова» (1933-1939 рр.); нарешті – видання окремою книжкою (Вінніпег, 1961 р.).

Огієнко присвятив свою працю вшануванню столітньої пам'яті великого національного поета і борця за волю України і українського народу, надавав їй особливого значення [5, с.41].

Мета дослідження – на матеріалі словника простежити втілення принципів та підходів автора до лексикографічного опису мови письменника.

Виклад основного матеріалу. На думку Огієнка, шевченкова мова «стала наріжною підвалиною літературної мови», тому що сам поет був «синтезою цієї мови, і він же поставив її на добру путь дальшого розвитку» [4, с.147]. Цей висновок учений обґрунтував у декількох працях. Зокрема, він підкреслював, що Тарас Шевченко:

- глибоко пізнав рідну мову, бо зростав у селі;
- походив з осередкової землі, Звенигородщини, де тогочасна українська була чистою, не засміченою чужими впливами;
- був знайомий з ідеологією Запоріжжя, козацтва та Гайдамаччини;
- не вчився в російській школі, завдяки чому зберіг сам спосіб думати (складню, «душу мови») від чужого впливу;
- мав добрий голос, любив співати, тож «виплекав власний поетичний стиль, опертий на українську пісню ритмічною формою»;
- свідомо уникав у своїх творах говіркових місцевих виразів (локалізмів), опрощення, розмовного жаргону, стародавніх виразів, «чужих» слів;
- глибоко розумів вагу літературної мови в письменстві, пильнував, щоб вона була якнайкращою, простою, ясною, народною;
- дотримувався здебільшого народної української тематики й тому став «господарем дум народних»;
- був «найсильнішим поетом», тож «його твори захопили всю Україну – їх усі читали, завчали напам'ять, і вже тим самим навчалися й мови»;
- творив під впливом П. Куліша – першого письменника і вченого, який свідомо формував українську літературну мову [4, с.140-148; 5, с.5-34].

У словництві Івана Огієнка аналізована праця – єдина, присвячена мові письменника. Як втілення специфічного жанру лексикографії вона акумулює та досліджує елементи ідіостилю, відібрані з шевченкових творів. У *індивідуальному стилі* Шевченка (саме це поняття частково зумовило назву словника «граматично-стилістичний») знаходять своє вираження риси його мовотворчої індивідуальності. Тож словник орієнтується на окремі елементи художньої системи поета:

- 1) образну трансформацію слів та естетичну модифікацію виразних засобів;
- 2) динаміку мовних форм;
- 3) композиційні прийоми і структуру;
- 4) специфічну реалізацію універсальних змістів;
- 5) слововживання і словотворчість;
- 6) внутрішньо зумовлену систему засобів словесного вираження.

Подаючи матеріал, Огієнко враховував поетові наголос, синтаксис («складню»), формотворення. Але разом із шевченковими формами подавав «і форми літературні, щоб ... читач і дослідник виразніше спостерігав їхній розвій, щоб було до чого рівняти і правопис, і форми слів» [5, с.38]. Звідси й друга частина назви словника – «граматично-стилістичний» [5, с.35-39].

Мотивуючи пильну увагу до «Кобзаря», Огієнко наголосив: мову його треба знати «глибше і більше. І треба знати її практично» [5, с.35]. Тож обирав із тексту тільки те, що має практичну ціль – допомагає вивченню мови. За задумом автора, словник мав стати довідником «для широкого громадянства, для його щоденного вжитку» і вчити, «як говорити і пи-

сати по-літературному» [5, с.38]. Крім того, йому призначено було слугувати цінним джерелом матеріалу для мовознавців [5, с.39].

Розпочинає книжку монографічний розділ «Шевченко як творець української літературної мови», в якому всебічно обгрунтовано звернення до творчості поета – носія національної свідомості, знавця і поціновувача рідної мови. Тут проаналізовані такі риси шевченкового стилю, як релігійність, простота, ясність, неповторність, наповненість стародавніми народними віруваннями, свобода від говіркових, селянсько-розмовних, іноземних і застарілих елементів, мальовничість, синонімічне багатство, новаторство тощо. Наприкінці висловлене побажання, щоб шевченкова мова, основа літературної, залишилась такою і в практичному її вживанні [5, с.5-34].

Характер видання зумовив його будову і наповнення словникових статей. Аналіз словника дозволяє сучасним лінгвістам вирішувати актуальні мовознавчі питання щодо принципів відбору, послідовності представлення одиниць, їх парадигматичних зв'язків, семасіологічної, етимологічної, стилістичної та морфологічної характеристики тощо. Тож звернемось до словникових статей.

1. Ліва частина словникової статті.

Реєстрові (заголовкові) елементи словника впорядковані за алфавітом. Серед них: а) повнозначні слова в початкових формах – іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники; б) форми слів, подані переважно в контексті (напр., **Зобгав** тобі поему; **Ізничіла**, ізмарніла; **Картілло** родить) або й без контексту (**Зогнётся**, **Зогліє**); в) службові слова (**Автім**, **Б**, **Во**, **З-під** хати, **Попід** гаєм, **Як** голубка день і ніч воркує); г) закінчення дієслів (**-ає**, **-му**, **-меш**, **-ме**, **-ся**, **-сь**, **-ти**, **-ть**); д) окремі звуки, що мали специфічну вимову в шевченкових словах (**є**, **и**, **і**). Подеколи заголовок статті є називним реченням, як от: **Буква «и» в іншомовних словах**.

Заголовки статей оформлені напівжирним шрифтом, у повнозначних слів, що мають два і більше складів, зазначений наголос (**Вічний**, **Діво**, **Причіна**), у тому числі варіативний (**Попереду**, **Постіль і постеля**, **Кайдані**).

Для деяких словникових статей характерна частково-гніздова структура, тобто вони включають похідні від заголовкового слова. Наприклад, при дієсловах подані постфіксальні деривати¹: **Грати** на чому: Грає на кобзі. В що: У піжмурки граюсь. У хрещика грають. Гратись з ким, чим: З собакою унучок грався. З нами гралася колись. Діти грались собі крашанками. Гралась, веселилась. Так само – **Зійшло**... зійшлись, зійдемося, зйдуться; **Спіткало** ... спіткається та ін. У статтях іменних частин мови наведені зменшувально-пестливі модифікації, назви осіб жіночої статі, іменникові та прикметникові редуплікати, прислівники, як от: **Квітка**... Квіточка, **Місяць**... місяченьку², **Син**... сіночку², **Кіян**... киянок, **Приданин**, приданка³, **Кінець**... кінєць-кінцієм, **Синій**... синеголубий, **Тихенький**... Тихенько... Тихесенько. **Тяжкий**... Тяжко.

¹ Елементи **-ся**, **-сь** Огієнко трактує як закінчення, їм присвячена спеціальна стаття словника.

² В інших випадках модифікації подаються в окремих словникових статтях, наприклад: **Птаха**... і **Пташечка** тихне. Виглянь же, пташко.

³ Іноді автор попереджає про зміну роду іменника: **Сусіда**. ч. р. Зелений сад сусіди. Я спитав сусіду. Ж. р. : Багата сусідонька.

При реєстрових словах подеколи наводяться фонетичні / графічні варіанти: **Знов** і **знову**; **Зоря**. **Зóря**; **Ессєї**, **есеї**; **Більше-більш**; **Йти** – **йти**; **Ляпча**, **ляпчада**; **Мед-мід**; **Оливо-óлово**. Широко представлені у словнику нормативні і варіантні форми онімів: **Вкраїна** заснула. Див. **Україна**; **Гаврілович** і **Гаврілич**; **Іван** – **Йван**; **Івас** – **Йвась**. Рекомендовані для вживання виділені напівжирним шрифтом, рівноправні поєднані знаком «тире» або «дефіс».

Якщо шевченкове написання не відповідало літературній нормі, автор робив відповідне зауваження або просто ставив знак питання: **Ізігну́тись** (Шевченко писав: **изогнутись**); **Запоро́жжя** (Шевченко писав: **Запорожьжя**). Літ. **Запори́жжя**; **Засхне́ш (?)**. Літ. **засохнеш**.

Інформаційній цілісності словника сприяє використання перехресних посилань, що є формами зв'язку між реєстровими одиницями. Крім того, додає економності викладу, дозволяє читачеві відслідкувати діапазон варіативності, синонімії. Відсильний елемент, оформлений напівжирним шрифтом, вводиться наприкінці статті за допомогою *див. або те саме, що*. Наприклад: **Зада́вили**... Див. **давити**; **Лист**... Див. **áркуш**; **Уосени**... Див. **восени**; **Учі́ти**... Див. **вчити**; **Лучче**... Див. **получчали**; **Лише́нь** те саме, що **й лиш**, визначає частку *но*.

До прикладу, ось так виглядає низка статей з перехресними посиланнями одна на одну:

Дожида́ти кого-чого. Дожидає сина мати. Світу дожидаю... Див. **діждати, чекати**.

Жда́ти кого-чого. Ждати старостів. Волі, світу, сонця жду. Ради жду, поради... У Шевченка зовсім нема форм: ждати на кого – на що, бо це полонізм. Див. **чекати**.

Стрива́ти – ждати. Стривай лишень. Стривай же.

Че́кати – слово західне, з мови польської, тому в «Кобзарі» його нема. Див. **ждати, стривати, дождати**.

Ще приклади синонімічних рядів, що створюються за допомогою перехресних посилань: **Голосі́ти** – **заголосіти** – **рида́ти** – **заридав** – **пла́кати** – **запла́кати**; **Сей, ся, се** – **отсе́** – **оце́й** – **цей**; **зри́ще** – **позби́ще**; **пу́то** – **кайда́ні**; **салда́т** – **москаль** та багато ін.

Гортаючи сторінки словника, переходячи від статті до статті, читач може збагатити свій словниковий запас, досягнути багату синонімію мови, нюанси значень і особливості використання лексем як у шевченковому творі, так і в літературній мові загалом.

II. Права частина словникової статті.

Структура пояснювальної та ілюстративної частини визначається завданням, поставленим автором: представити те, «що нам потрібне при щоденному писанні літературною мовою» [5, с.36] і водночас зробити словник довідником із сучасної літературної мови – «як говорити і писати політературному» [5, с.38]. Якщо заголовкове слово належить до літературної мови (а таких більшість), при ньому одразу ж наводяться текстові ілюстрації: окремі форми, словосполучення і речення. Якщо ж слово або форма, на думку автора, не літературні, – вони, окрім ілюстрацій, супроводжуються комента-

рями щодо походження, широти вживання, семантики, стилістичних і граматичних особливостей тощо. Усі зони правої частини словникової статті розроблені ретельно і професійно. Звернемось до них, щоб підтвердити це.

2.1. Ф о р м а слова описується за допомогою граматичних позначок *м.* (множина), *о.* (однина), *д.* (двоїна); *Н.* (називний відмінок), *Р., Д., Зн., З.* (зовний відмінок), *О., М.; ч. р.* (чоловічий рід), *жс. р., н. р.* (ніякий чи середній рід) та комбінацій позначок на кшталт *Н. м.* – називний множини. Наприклад: **Вітер**, з вітру. З. о. вітре, Н. м. вітри, вітрами; **Двері**, дверей, О. д. дверіма, дверми. Двері одмикає. Зачинених дверей.

При деяких реєстрових дієсловах зазначена сполучуваність за допомогою відповідних прийменниково-займенникових форм типу *кого, чого, за ким, по кому* й под., показана її відмінність від архаїчної, місцевої сполучуваності або ж тої, що притаманна російській мові, як от: **Дивуватися** з кого-чого і рідко на кого-що. Дивуються з його; **Учити** чого, арх. і рос. чому. Нас Письму учить. Святому розуму учить; **Плакати** за ким, рідко за кого, по кому; рос. над ким. Чайка скиглить літаючи, мов за дитьми плаче.

Іноді, щоб показати нормативну сполучуваність, автор використовує описову конструкцію, як от: **Край** з родовим: Край села. Насипали край дороги дві могили; **Крізь** – через, зо знахідним відмінком: Крізь хмару сонце занялось. Крізь сльози дивилась. Рос. через; **Против** лише з родовим: Против ночі Маковія. Против Христа. **Стати** вимагає по собі іменника в оруднім відмінку, а прикметника в відмінку назовнім: Притчею стати. Не та я вже стала. З того часу стала невесела.

Граматичний аспект словника яскраво відбивається у розлозі морфологічному коментуванні деяких реєстрових слів. Так, опис прийменника **По** – це 4 сторінки тексту про його вживання з різними відмінками, значення прийменниково-відмінкових форм, текстові ілюстрації, як от:

По дуже часто в мові й має широке значення.

1. Зо знахідним визначає ціль дії: Чомусь дівчина до броду по воду не ходить. Пішла по воду. Потяг по дрова в зелену діброву.

2. З давальним (місцевим) на означення ціни: Грالی по шелягу за талець. По чому хліб і сіль по чім. – далі коментуються та ілюструються ще 7 значень прийменника [5, с. 169-173]. Подібним чином коментується прийменник **В**, «що має в українській мові широке різнорідне значення, яке й показує Шевченкова мова.

1. «В» з відмінком знахідним для зазначення часу на питання *к о л и ?* В таку добу під горою щось біле блукає. Близьке до «за», див. **за**.

2. З тим же відмінком для зазначення окресленого місця на питання *к у д и ?* Зимою в Київ одвезли...» (нижче – ще 5 значень) [5, с.54-55].

Аби застерегти читача від неправильного вживання, автор наводить застарілі (архаїчні) форми слів, пояснюючи їх ненормативність:

К архаїчна форма замість «на», з давальним, при назвах Свят. Намистечко тобі к Великодню куплю. Тому к Святкам з лиштвом пошили сорочечку. – Таке арх. **К** замість **до** часто у виразах лайки: *Иди к чорту*. Таке архаїчне **к** у місц. переходить на **д**, напр.: *д хаті, д ньому*.

Детального пояснення набувають числівники: **Два**, двома. Синів двох привела. Два-три года. Два дива. Два ліхтаря (рос., укр. ліхтарі) горять. Але форма два-три года, два ліхтаря це можуть бути і форми двоїни ч. р.

Пильну увагу приділив Огієнко словозміні дієслів, його коментарі з уживання різних часових, способових дієслівних форм надзвичайно цінні і цікаві. Наприклад, пояснення характеру та особливостей вживання словоформ **бути, є, єси, єсть, єсте, суть**; скорочених форм III особи однини теперішнього часу *завива, підійма, зна*; форм давноминулого часу на кшталт *була втопилась*; майбутнього часу недоконаного виду *матимеш*; способових форм *зарідав би, кохалися б, забудь, не завидууй*; дієприкметників і дієприслівників *стоя, ходя, мога* та ін. [див. про це докладно: 3, с.52-55]. Словник не тільки зафіксував ті чи ті дієслівні форми у поетичних творах письменника. Автор прокоментував, обґрунтував їх уживання, порівняв ці форми з діалектними, доводячи наддіалектний характер мови «Кобзаря».

Огієнко звернув увагу і на лексеми з синкретичним граматичним статусом, невизначеними (для читача) семантикою та функцією: **Дéщо**, – щось, а не трохи. Може дéщо і остáлось. В селі довго говорили дечого багато. Див. **трохи**. Де щ о – це займенник, а не прислівник «трохи», як по західних говірках.

Отже, граматична характеристика реєстрових слів представлена в статтях по-різному: в деяких докладна, з теоретичними зауваженнями і настановами, в інших – звужена або ж відсутня. Такий підхід зумовлений принципом побудови словника: подавати лише те, що, на думку автора, є важливим для вивчення літературної мови та розуміння шляхів її формування.

2.2. С т и л і с т и ч н і п р и м і т к и . При реєстрових словах і формах, які автор не вважає літературними, подані скорочення, що відображають:

- 1) характер уживання: поширеність, тривалість перебування у мовній системі – **місц.** (міське слово або форма), **арх.** (архаїчне), **не / ніколи** (не вживані в літературній мові форма чи слово); іноді робиться описове пояснення на кшталт **Рідке слово**. Рекомендоване до вжитку позначається як **літ.** або **нове**;
- 2) походження слова – **рос.** (російське слово або русизм), **ст. сл.** (старослов'янське), **ц. сл.** (церковнослов'янське, старе взагалі), **укр.** (сучасний український аналог).

Це дозволяє порівняти явища, простежити процес формування літературної мови. Наприклад: **Ля́яти** рос., укр. гавкати, брехати: На кого собаки на улиці лають; **Лжеш**, Іудо. Лжеш, собако. Арх. лгати, нове – брехати; **Знуща́тися** з кого, арх. і рос. Над ким. Знущашся над сестрами. Кати знущаються над нами. Знущатися над красою. Літ. «знущатися» з кого, з чого; **Достемéнный** – правдивий, такий самий. Достемéнный син Катрусі. Рідке слово; **Притча** – арх., ц. сл. алегорія. Тут – поговор. Притчею стати; **Прозяба́ти** (ц. сл., рос.). Вони, кажу вам, прозябають, або по вашому ростуть. Рос., ц. сл. прозяба́ти, укр. животи́ти.

Іноді поряд із нормативним заголовковим елементом автор подає діалектизм, щоб читач міг чітко розрізнити літературну і діалектну лексеми: **Ста́рець** – прошак. Сліпий старець сумуючи співає; **Зрівняв** землю. Місц.

Зривняв; **Розмовля́ти**. Розмовля́, розмовля́ють. Буду знову розмовля́ти. Місц. Розмавля́ти.

При запозичених словах іноді для порівняння наведені лексеми мови-донора: **Манасти́р**, з монастиря́. Манастири́ще. Старогрецьке *manasterion*; **Прафо́с**. А вас оддам пафосам п'яним. Рос. профо́с, профо́ст, а з нього укр. народне лайливе прохвост. Нім. старе – *profos* – тюремний сторож, тюремник (цей приклад демонструє також модально-оцінну й етимологічну довідки, що зустрічаються у словникових статтях).

2.3. Тлума ч е н н я . Деякі рідковживані заголовкові слова, не відомі або не зрозумілі (на думку автора) читачам, семантизуються; для тлумачення нерідко використовуються синоніми. Загальні та власні назви пояснюються через тире, з використанням сполучників *цебто, те саме, що* або в круглих дужках. Наприклад: **Гуля́ти** – забавлятися, весело проводити час, проходжуватися, нічого не робити. Понад шляхом, цирицею, ховрашкі гуляють. Гуляють хмари; **Достобі́са** – дуже багато. Що там таке? От їх достобіса. Тут їх достобіса; **Ду́мнеє** чоло похмаріло. Цебто – задумане; **Кобза** – особливий музикальний прилад, на якому грають кобзарі. Він (перебендя) усюди вештається, та на кобзі грає. Кобза зопсувалась; **Колізе́й** (великий цирк у давнім Римі) остав без кесаря. По Колізею; **Кормі́га** (стерно́, ярмо). Без кормиги прибило; **Лише́нь** те саме, що й **лиш**, визначає частку но (а не «тільки!»). Дивись лишень, як побіліли; **Схі́мник** – чернець, що прийняв другий, більший ступінь чернецтва – схиму, затворник. Сподіваєтесь у схимника; **Те́мний** – сліпий. А може, я темний, нічого не бачу.

Цікаві семантичні ремарки автора щодо специфіки значень окремих слів. Так, він зауважує, що **скупчати** – це 'сильно сумувати', і наводить приклад з «Кобзаря»: Так ворожка поробила, щоб менше суччала! Далі додає порівняння: рос. С к у ч а т ь – від нероблення, укр. с к у ч а т и – від печалі.

Слова в переносному значенні розміщені після тих, що вжиті в прямому, подані в розбивку і семантизовані. Наприклад, спочатку **Гра́ти** на чому: Грає на кобзі. В що: У піжмурки граюсь. А нижче, з абзацного відступу, Г р а є море – бушує, шумить. Мовчать гори, море грає. Там синєє море виграває. Гай, гай, море грай, реви, скелі ламай.

Ще приклади: спочатку **Заховати́** в значенні 'сховати', а після – Заховати – поховати. Сама хоче мене мати в землю заховати; **Зато́пити** 'пустити під воду' далі – Затопити – сильно вдарити. Сатрапа в морду затопив; **Ста́ти** 'з'явитися, почати існувати, почати бути' а нижче – «Стати» в значенні 'спинитися, осісти, забракнути, почати': Прийшла в Київ, не спочила, у міщанки стала. Та й духу не стало. Смеркати стало.

Так само подаються усталені вислови, омоніми. Наприклад, описавши реєстрому одиницю **Сві́т**, автор наводить усталену прийменниково-іменникову форму П о с в і т у . Шкандибаю про світу. Нехай по світу погуляє. Не дай по світу валятись¹. Під числівником **Дру́гий** – займенник Д р у́ г и й

¹ Втім, зустрічаються поодинокі випадки окремого опису сталих сполучень: **Сей же час**. Щоб ви сей же час на ревізію ішли. Літ. за́раз.

з авторською приміткою (арх. інший) і прикладами уживання: Забудь, що клялася, – другого шукай. Немає другого Дніпра. До другої не ходив.

Огієнко приділив увагу оказіоналізмам, вважаючи причиною їх появи те, що Шевченкові «живих слів виразно бракувало, і він уже пробував складати н о в о т в о р и, як сам творець літературної мови» [5, с.27]. Їх, як зауважив дослідник, «міг творити тільки великий майстер-маляр» [5, с.28]. Щире захоплення силою і змістом таких слів бачимо в теоретичному розділі словника, де, зокрема, розкритий «і поетичний, і глибокосоціальний» зміст прикметника *широкополий* – ‘просторий, зложений з широких піль (звичайно селянські кріпацькі поля були вузьенькі)’.

Зауважимо, що в словникових статтях відсутні суто словотвірні коментарі до лексем. Попередньо описані у підрозділі «Новотвори в Шевченковій мові», тут вони поєднуються з тлумаченнями та прикладами вживання: *одіна* – ‘самотність’ (В одині – самотині в садку буду спочивати); *недвіга* – ‘інертна людина’ (Сліпа була еси, незряча, недвіга серцем: спала день і спала ніч); *недóсвіт* – ‘ранній мороз’ (Барвінок цвів і зеленів, слався, розстилався, та недóсвіт перед світом в садочок укрався); *усю́да* (Дурні та горді ми люди на всіх шляхав, по всій усюді). Лише деякі коментуються безпосередньо в словникових статтях з посиланням на теоретичний розділ: **Спíва**. Тепер йому, мабуть, не до неї, не до співи. Це Шевченків новотвір, див. ст. 28.

Огієнко підкреслив, що внесок Кобзаря у збагачення української літературної мови не обмежується лише лексикою. Поет і глибокий мислитель суттєво збагатив пареміологію: його короткі, глибокі та змістовні вирази «стали крилатими і розійшлися по всій Україні, і вживаються й досі, а деякі стали приказками» [5, с.28-29].

2.4. П а с п о р т и з а ц і я . У словникових статтях наводяться номери сторінок вищезгаданого видання тексту «Кобзаря», на яких ужито слово або їх форми. Номер поданий безпосередньо після елемента: **Дру́жнє** 248, **дружно** 245. Якщо слово (форма) зустрічається декілька разів, номери сторінок розділяються крапками: **Вавилóн** 56. 263. 264. 569. Якщо при реестровій одиниці наведені цитати з тексту, номер ставиться одразу ж після цитати: **Вечéряти** 3. Сама вечéрять сядеш 507. **Вже** не pomoже 6. Доведу вже до краю 124. Я вже думаю 132. Невже ж то покинув 136.

Паспортизація свідчить про копітку роботу автора і виконує важливу роль зв’язку словника з текстом «Кобзаря»: підтверджує уживання слів, форм, словосполучень, речень; демонструє частотність того чи того елемента в ідіостилі Шевченка; спонукає читача звернутись до першоджерела, щоб ознайомитись з більш широким контекстом тощо.

Висновки. Тож аналіз структури словника загалом і його статей свідчує, що Іван Огієнко зробив вагомий внесок у розвиток та методологію українського словництва, поставив і практично розв’язав низку лексикографічних проблем: формування реестру, зумовленого поставленими завданнями; акцентологічної характеристики заголовкових та незаголовкових слів; графічної, фонетичної, морфологічної варіативності лексики; відбору та пояснення граматичних особливостей слів, окремих форм, словосполучень; фіксації стилістичних ознак одиниць; відображення парадигматич-

них зв'язків; тлумачення реєстрових елементів з культурологічними, етимологічними, модально-оцінними зауваженнями; паспортизації тощо.

Тож «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» по праву вважається цінним джерелом не лише мовознавчої, але й літературознавчої, культурно-історичної, та й суто лексикографічної інформації.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білоусова Т. Словництво Івана Огієнка та принципи укладання словника з біоетики. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Сер. історична та філологічна / [редкол.: Сергій Копилов (гол. ред.), Людмила Марчук та ін.]. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2015. Вип. XI. С. 163-170.
2. Захлюпана Н. Іван Огієнко та його «Граматично-стилістичний словник шевченкової мови». *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2016. Вип. 63. С. 95-101.
3. Марчило Л. Дієслівна словозміна у «Граматично-стилістичному словнику Шевченкової Мови» Івана Огієнка. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2013. Вип. 10. С. 52-55.
4. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст. біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
5. Огієнко Іван (Митрополит Іларіон). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. Вінніпег, 1961. 256 с.
6. Рева Л. Внесок вченого-енциклопедиста Івана Івановича Огієнка в мовознавчу науку (за фондами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 3. С. 304-314.

References:

1. Bilousova, T. (2015) Slovnyctvo Ivana Ohienka ta pryntsyphu ukladannia slovnyka z bioetyky [Dictionary work of Ivan Ohiienko and principles of compilation of a bioethics dictionary]. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita*: nauk. zb.: Ser. istorychna ta filolohichna / [redkol.: Serhii Kopylov (hol. red.), Liudmyla Marchuk ta in]. Kamianets-Podilskyyi: K-PNU imeni Ivana Ohienka. Vyp. XI. S. 163-170. [in Ukrainian].
2. Zakhliupana, N. (2016) Ivan Ohiienko ta yoho «Hramatychno-stylistychnyi slovnyk shevchenkovoi movy» [Ivan Ohiienko and his «Grammatic and stylistic dictionary of the Shevchenko's language»]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*. Vyp. 63. S. 95-101. [in Ukrainian].
3. Marchylo, L. (2013) Diieslivna slovozmina u «Hramatychno-stylistychnomu slovnyku Shevchenkovoi Movy» Ivana Ohienka [Verb inflection in the «Grammatical and Stylistic Dictionary of the Shevchenko's language» by Ivan Ohiienko]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 10: Problemy hramatyky i leksykologii ukrainskoi movy*. Vyp. 10. S. 52-55. [in Ukrainian].
4. Ohiienko, Ivan (Mytropolyt Ilarion) (1995) Istorii ukrainskoi literaturnoi movy [History of the Ukrainian literary language] / uporiad., avt. ist. biohr. narysu ta prymit. M.S. Tymoshyk. Kyiv: Lybid. 296 s. [in Ukrainian].
5. Ohiienko, Ivan (Mytropolyt Ilaryon) (1961) Hramatychno-stylistychnyi slovnyk Shevchenkovoi movy. [Grammatical and Stylistic Dictionary of the Shevchenko's language] Vinnipeh. 256 s. [in Ukrainian].

6. Reva, L. (2010) Vnesok vchenoho-entsyklopedysta Ivana Ivanovycha Ohiiienka v movoznavchu nauku (za fondamy Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho NAN Ukrainy) [The contribution of the scientist-encyclopedist Ivan Ivanovich Ohiienko to linguistic science (from the funds of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskiy of the National Academy of Sciences of Ukraine)]. *Aktualni problemy slovianskoï filologii*. Vyp. XXIII. Ch. 3. S. 304-314. [in Ukrainian].

Tetiana Bilousova

TRADITIONS OF THE UKRAINIAN DICTIONARY WORK OF IVAN OHIIENKO IN THE «GRAMMATIC AND STYLISTIC DICTIONARY OF THE SHEVCHENKO'S LANGUAGE»

In the article the theoretical and practical achievements of Ivan Ohiienko in the field of lexicography, the basic principles of dictionary work, embodied in the «Grammatic and stylistic dictionary of the Shevchenko's language» are analyzed.

Ohiienko made a significant contribution to the development and methodology of the Ukrainian dictionary works, raised and practically solved a number of lexicographic problems. He is the author of about two dozen dictionaries devoted to various aspects of the language, focused on practicality, ease of use, simplicity, clarity of presentation, illustrativeness, on the other hand, on deep theoretical, evidentiary, breadth of the source base.

«Grammatic and stylistic dictionary of the Shevchenko's language» is the only one in Ohiienko's works, dedicated to the individual style of the writer, bearer of national consciousness, connoisseur and creator of the Ukrainian literary language. In the monographic section, the author comprehensively substantiates the appeal to the poet's work, characterizes the features of the Shevchenko's style in detail.

The dictionary articles contain an analysis of linguistic and stylistic features, spelling, phonetic and morphological variability of the text units of «Kobzar». The practical and reference nature of the publication led to the use of cross-references, partially nested structure of articles. All this ensures the informational integrity of the dictionary, reveals paradigmatic and derivational links of units.

The grammatical description shows the dynamics of linguistic forms, focuses on those recommended for use, illustrates the compositional techniques and structure of Shevchenko's text. Stylistic – regulates the norm of word usage, informs about the origin of words, the specifics of the implementation of universal contents, in general determines the arsenal of Shevchenko's means of verbal expression, aesthetic modification of expressive means.

Rarely used headline words, unknown or incomprehensible to readers, occasionalisms, polysemantic words and homonyms are subject to interpretation. Some are accompanied by ethno-psychological, cultural, etymological, modal-evaluative comments.

The passportization of registered words serves as a means of their connection with the text of «Kobzar», encourages the reader to turn to the original work, demonstrates the frequency of elements in Shevchenko's individual style.

Therefore, the dictionary is rightfully considered to be a valuable source of information on the history of the formation and development of the modern Ukrainian literary language, a practical guide and reference for its study.

Key words: Ivan Ohiienko, dictionary work, grammatical and stylistic dictionary, structure, dictionary article, problems of lexicography.

Отримано: 07.11.2022 р.